

Ходарева Ирина Николаевна

Кафедра українознавства і мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця, Україна

irina_hodareva@ukr.net

ХУДОЖНИЙ ТЕКСТ ЯК ВІДТВОРЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ АВТОРА

У статті розглянуто основні методи дослідження тексту художнього твору як експлікатора мовної картини світу автора. Представлено три підходи до аналізу авторського тексту – структурно-семантичний, психолінгвістичний і функціональний. Описано причини виникнення й формування мовних асоціацій у художньому тексті.

Ключові слова: текст, мовна картина світу, асоціація, текстові категорії.

В статье рассмотрены основные методы исследования текста художественного произведения как экспликатора языковой картины мира автора. Представлены три подхода к анализу авторского текста – структурно-семантический, психолингвистический и функциональный. Описаны причины возникновения и формирования языковых ассоциаций в художественном тексте.

Ключевые слова: текст, языковая картина мира, ассоциация, текстовые категории.

Аналіз мовного простору художнього твору вимагає використання як лінгвістичних так і екстралінгвістичних методів дослідження, апелювання до різних наукових дисциплін – лінгвістики, психолінгвістики, літературознавства, культурології, логіки, філософії тощо. Художній текст, як і будь-який інший текст, призначений перш за все для того, щоб за допомогою мови відобразити дійсність. Проте, семантика художнього тексту багатомірна. Останній відображає і світ, і людину, яка мислить, відчуває, діє, і яка всебічно пов'язана з навколишнім світом [2: 18]. У літературній творчості автор неодмінно спирається на свої переживання й

свідомо чи несвідомо змальовує власні потреби, почуття, враження в описах характерів і переживань вигаданих героїв. На думку сучасних мовознавців, текст художнього твору – не тільки комплекс засобів виразності, але й унікальний феномен духу, експлікація внутрішнього світу автора, оскільки «сама мова є єдиною формою існування й передачі інформації про створений художником світ» [12: 127].

Художній текст – явище багатовимірне, воно ґрунтується на внутрішніх законах, зв'язках, які відповідають основним рівням тексту: семантичному, лексико-граматичному, образному, експресивному, прагматичному. До одиниць тексту належать фонемі, морфемі, лексемі, речення, які, функціонуючи в тексті, взаємодіють між собою та характеризуються текстовою значущістю – участю у формуванні його семантичних смислів. Саме текст можна інтерпретувати як простір, у якому відбувається безперервний (ланцюговий) процес творення нових значень [1: 424]. На семантичному рівні внутрішні текстові зв'язки визначаються концептуальністю тексту, його співвіднесеністю з певним фрагментом національної картини світу. Лексико-граматичний рівень зумовлений закономірностями граматичних зв'язків; образний, експресивний і прагматичний рівні пов'язані з особливостями індивідуально-авторського стилю, манери оповіді тощо.

У сучасній лінгвістиці існує значна кількість дефініцій поняття «текст». У підходах до цього питання виділяють декілька напрямів. Перший із них – структурно-семантичний підхід – пов'язують із лінгвістичним аналізом тексту. Мовознавці інтерпретують текст з погляду структури як «складну єдність, структурно-семантичне утворення, відмінне від звичайної послідовності речень» [11: 56]; як засіб комунікативного впливу, в якому «експліцитно представлені як компоненти мовної здатності, так і когнітивної структури» [16: 62] (у такому аспекті текст розуміють як результат і засіб реалізації комунікативного завдання, яке виникає в учасників комунікативного акту). Представники такого підходу визнають існування трьох видів інформації в художньому тексті (змістово-фактової, змістово-концептуальної і змістово-підтекстової) [7: 26–29]. Цей напрям представлений у працях І. Гальперіна і його послідовників (І. Ковтунової, М. Кожиної, О. Падучевої, Л. Синельникової, А. Шахнаровича та ін.), які розглядають значення слова як віддзеркалення об'єктивної дійсності.

Основним методом дослідження у представників другого напрямку є психолінгвістичний аналіз тексту, цей підхід пов'язаний з проблемою взаємодії реципієнта і тексту. На думку прихильників цього напрямку (В. Беляніна, Б. Борухова, О. Діброви, І. Чернухіної та ін.), структура тексту базується на певній кількості результатів його розуміння. У

психолінгвістичному аспекті текст розуміють як «модель пізнання» [4: 6] або як «складний багаторівневий простір, у якому втілюється психологія авторського Я» [8: 92].

Прихильники третього – функціонального – напряму вважають, що пізнання сутності мови можливе лише в процесі дослідження її функцій. Цей підхід має давню традицію й бере початок від праць О. Пешковського, О. Потебні, Ф. Фортунатова, Л. Щерби. Далі був розвинутий у працях О. Бондарка, Г. Золотової, Г. Степанова. На сучасному етапі до нього звертаються такі вчені, як Ф. Бацевич, І. Вихованець, А. Загнітко, А. Залевська, Т. Космеда, О. Олексенко та ін. Функціональна лінгвістика, що аналізує мову крізь призму комунікації, повинна звертатися до мовної картини світу та її національно-культурної специфіки, соціо- та психолінгвістичних чинників, прагматичного аспекту тощо. Представники функціонального підходу дотримуються думки про варіативність самого змісту, який визначається як якостями особистості, так і особливостями смислової структури. Зміст тексту, таким чином, становить мислительний процес переходу від вербальних образів (образ матеріальної форми слова, послідовність літер або звуків) до інших вербальних і невербальних («предметних») образів, явищ і ситуацій позатекстової дійсності.

Отже, таке системне утворення, як текст, становить єдність кількох взаємодіючих підсистем, які «відрізняються одна від одної функціонально-семантичною значущістю у складі цілого, рівнем узагальнення, специфікою плану змісту і плану вираження та системою виявлених категорійних ознак тексту» [5: 29].

Серед проблем теорії тексту важливе місце посідає питання про текстові категорії, які виділяють шляхом аналізу текстів різних типів. Текстова категорія становить сукупність спільних і найбільш істотних якостей тексту. Лінгвісти визначають її як: 1) інваріантні характеристики, взаємодія яких забезпечує специфіку й стійкість тексту; 2) диференційні ознаки, які відображають окремі аспекти текстотворення і текстоформування, що дозволяє поетапно розкривати механізм формування тексту [6: 32], а відтак і особливості мовної картини світу письменника.

Кількість і типи текстових категорій, які виділяють сучасні лінгвісти, різноманітні. Дослідниця Н. Болотнова вважає визначальними якостями тексту образність, пов'язані з нею асоціативність, неоднозначність інтерпретацій, передбачуваність/непередбачуваність. Аналізуючи текст, на думку автора, необхідно враховувати також і такі категорії як виразність, багатозначність, узуальність/оказіональність [3]. Категорія виразності включає систему тропів, які мають більший ступінь експресивності, ніж інші мовні засоби, передають унікальність творчого методу художника

слова. Узуальність/оказіональність також свідчать про неординарність авторського світосприйняття. Важливою є й категорія інтертекстуальності, яку розуміють як «діалогічний зв'язок тексту з попередніми текстами (рекурсивний) та з подальшим текстотворенням (прокурсивний) у семіотичному універсумі» [14: 233]. Такий підхід до тексту сприяє виявленню загального змісту висловлювання, результату взаємодії лінгвістичних і екстралінгвістичних контекстів. О. Падучева пропонує, аналізуючи текст, змінити уявлення про його структуру: «Звернення до інтерпретації, тобто до розуміння змісту, змушує шукати принципово нове уявлення структури тексту: розуміння – це динамічний процес, під час читання нові образи не “накладаються” на старі, а якимось їх модифікують. Уявлення структури тексту, щоб бути хоч якимось адекватним, повинно відображати цю динаміку» [10]. Визначаючи завдання такого комплексного підходу Р. Барт писав: «Метою текстового аналізу є не опис структури твору, а скоріше здійснення рухливої структурації тексту, проникнення в змістовий об'єм твору, у сам процес формування змісту» [1: 551–562].

Особливу роль у формуванні і трансляції периферійних значень відіграють засоби вторинної номінації, значущість яких істотно зростає в ідіостилі письменника – саме асоціативна природа розширяє діапазон мовного образу. С. Єрмоленко вважає, що асоціації «становлять основу конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту» [9: 293], а В. Телія зазначає, що «асоціації як основний двигун механізмів мислення беруть участь у створенні нових понять і значень мовних одиниць, оскільки вони пов'язують уже відомі уявлення про позамовні реалії з тими ознаками, які виринають у свідомості ... в новому ракурсі» [15: 194].

На сьогодні в лінгвістиці існують різні погляди на питання про чинники, що домінують у разі вироблення асоціативних зв'язків між словами. Деякі вчені вважають, що в основі таких асоціацій лежать об'єктивний та соціальний досвід індивідуума (Б. Плотников, Г. Щур), інші вказують на психічний характер асоціацій (В. Вундт, Ф. Галтон), на залежність від культурно-історичних традицій народу (А. Залевська, Л. Сахарний).

Важливою специфічною рисою мови є поєднання власне інформативної функції з пізнавальною, тобто мова є засобом відображення пізнання. Як зазначає В. Русанівський, «наслідки пізнання як взаємодії суб'єкта й об'єкта втілюються в мові, що є одночасно й інформативною системою і акумулятором знань – матеріально втіленим вираженням мислення» [13: 49]. Асоціації, що виникають у мовленні, репрезентують бачення дійсності і розуміння її людиною. Часто в мовленні асоціативно пов'язуються поняття реального та ірреального світу. Це свідчить про те,

що нагромадження знань про дійсність паралельно супроводжує фіксацію упереджень, «тобто супровідне пізнавальному процесові нагромадження помилкових суджень також фіксується в мові» [13: 49]. У лінгвістиці поняття «асоціація», «асоціативність» розглядають з погляду функціонування елементів мови, їх відношень і зв'язків у мовній системі й визначають як об'єднання мовних одиниць за формальною або логіко-семантичною ознакою. В.Телія акцентує увагу на універсальному характері асоціацій. Вони, як зазначає дослідниця, «завжди супроводжують процеси мислення, а у випадку вербального мислення вони мають мовно-розумову природу, яка може актуалізувати асоціації, що відповідають енциклопедичним знанням про світ, або ж асоціації суто слухові (фонетичні), або ж власне вербальні, що відповідають мовній компетенції (на всіх рівнях мови)» [15: 95].

Російський філолог Р.Якобсон відзначає, що на основі асоціацій за суміжністю будуються «етимологічні фігури», тобто групи слів з одним і тим же коренем, та метонімія; асоціації за подібністю виявляються в художніх текстах там, де пасивні предикати рядків, що римуються, подібні, а підмети – контрастні [17: 29]. Відзначає автор існування психічних і механічних асоціацій. «Виділення в словах основних і формальних залежностей здійснюється шляхом психічних асоціацій цих елементів у даному випадку з елементами в інших комбінаціях, словах». Механічною, на думку Р.Якобсона, є асоціація за суміжністю між звуком і значенням слова [17: 295–296].

Отже, різні погляди на причини виникнення та формування мовних асоціацій, а особливо на відтворення мовної картини світу в художньому тексті, дають підставу стверджувати про необхідність комплексного підходу до цієї проблеми. Моделювання семантичних відношень в окремо взятій ділянці лексичної системи буде неповним, якщо поряд із такими структурно-семантичними утвореннями, як лексико-семантичне поле, лексико-семантична група, синонімічні ряди, антонімічні протиставлення не буде представлено вторинних семантичних угруповань. Комплексний аналіз мовних асоціацій в мові художніх творів засвідчить функціонування синтагматично впорядкованої системи лексичних засобів у художньо-образній системі поетичної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.

2. Белянин, В.П. Основы психолингвистической диагностики: модели мира в литературе. – Л.: Тривола. – 2000.
3. Болотнова, Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте: комплексный анализ единиц лексического уровня: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. филол. наук. – СПб, 1992.
4. Борухов, Б.Л. Онтология художественного текста // Художественный текст. Онтология и интерпретация. – Саратов, 1992.
5. Воробьева, О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993.
6. Воробьева, Т.Г. Текстовая категория как компонент семантической структуры текста // Семантика целого текста. – М., 1987.
7. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.
8. Диброва, Е.И. Категории художественного текста // Семантика языковых единиц. – Т. 2. – М., 1998.
9. Єрмоленко, С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та структура мови). – К.: Довіра, 1999.
10. Падучева, Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). – М.: Языки русской культуры, 1996.
11. Попова, О.И. Средства внутритекстовой связи в разноструктурных текстах // Исследования по художественному тексту. – Ч. 1. – Саратов, 1994.
12. Ревзина, О.Г. К построению лингвистической теории языка художественной литературы // Теоретические и прикладные аспекты вычислительной лингвистики. – М., 1981.
13. Русанівський, В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988.
14. Селіванова, О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.-Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
15. Телия, В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988.

16. Шахнарович, А.М. Онтогенез мыслеречедеятельности: семантика и текст // Филологические науки. – 1998. – № 1.

17. Якобсон, Р. Работы по поэтике. – М., 1987.

Khodarieva I. M.

Tropology text as representation of language image of the author's world.

The article describes the main methods of the study of fiction as explicatory language picture of the world of the author. Presented three approaches to the analysis of the author's text – structural-semantic, psycholinguistic and functional. Described the causes and formation of linguistic associations in literary text.

Keywords: text, language picture of the world, association, text category.